

Ekrem Tucaković

ČITANJE “PROKLETE AVLIJE” U SVJETLU “ORIJENTALIZMA” EDWARDA SAIDA

Rezime

Postkolonijalna kritika književnosti i kulture, posebno dominantnih zapadnjačkih projekcija i predstava koje su stvarane o kolonijalnim narodima i područjima i posljedicama ovakvog stava, razvila se u drugoj polovini XX stoljeća u veoma snažnu teorijsku i znanstvenu disciplinu. U ovom radu, iščitavajući jedno referentno književno djelo nama dobro poznatog književnika, razmatraju se mogući obrasci i šabloni po kojima su i na našim prostorima stvarane projekcije i predožbe o Orijentu i orijentalnom čovjeku i njegovom mentalitetu na koje ukazuje postkolonijalna kritika i koji su predmet njene kritičke analize.

Uvod

Nesumnjivo, povijest ljudskog društva, između ostalog, svjedoči i o, manje-više, kontinuiranom i, nekad jače ili slabije, izraženom prisustvu podjela, razlika i različitosti među ljudima i čitavim društvima, recimo podjela na osnovu rase, kulture, religije, jezika, krvnog srodstva, spola i sl. Također podjele ili razlike su nastajale i danas nastaju i na temelju ideoloških, političkih, ekonomskih, moralnih i raznih drugih principa, a nerijetko su svjesno nametane i održavane radi postizanja određenih interesa, dominacije vrijednosti

ili moći jedne grupe, klasne skupine ili, pak, kulture.

S druge strane, u sferi jezika, odnosno iskazivanja i definiranja takvih društvenih stanja i odnosa, mogu se pratiti različite jezičke formulacije, definicije, terminološke odrednice i sintagme kojima se ukazivalo ili se njima izražavala ta različitost i *drugost*, do te mjere da čak nailazimo i na pogrdna imena i nazive za sve ono što je *drugo* i što nije kao “mi”. Možda su, ipak, takve pojave i stanja najupečatljivije iskazivana zamjenicama “mi” i “oni”, “naše” i “njihovo”, što, opet, proizlazi iz ekskluzivističke svijesti i stava po kojem su ljudi određene društvene, nacionalne, rasne ili religijske skupine “sebe uzimali za mjeru stvari” i svoje standarde, kriterije i svoj svjetopogled nametali kao uobičajenu i univerzalnu normu i vrijednost, dok je ono “*drugo*” suprotnost i samim tim što je različito od “nas” i “našeg” ono je inferiorno u svakom smislu: kulturnom, naučnom, estetskom, vrijedonosnom. U skladu s ovim stavom, te niže i inferiorne vrijednosti, dakako, trebalo bi mijenjati i prilagođavati “našoj” ili “mojoj univerzalnoj” normi i standardu.

Treba istaći da je nametanje vlastitih ideja i kulturnih obrazaca teklo kroz raznovrsne sadržaje i različitim sredstvima je ostvarivano, uključujući i književne, umjetničke i kulturne izraze. Vrlo često ovakva stremljenja bila su u službi određene političke ideje i učvršćivanja dominacije i ekonomske eksploatacije. Možda se najeklatantniji primjeri mogu pronaći proučavajući različite aspekte zapadnjačkog koloniziranja ostatka svijeta, koje je snažno krenulo početkom XVIII stoljeća. Ovo koloniziranje pratilo je i na Zapadu sustavno stvaranje određenih predodžbi o ostatku svijeta, istočnjacima, njihovoj kulturi i mentalitetu, Azijatima, Afrikancima i Latinoamerikancima, što je sve dobrim dijelom bilo u cilju opravdavanja vladavine kolonijalnih sila, dominacije i arogantne upotrebe sile i nasilja u zaposjednutim područjima.

Posljedica ovakve dugogodišnje, može se kazati i viševjekovne, prakse bila je ta da je u okviru savremenih kulturoloških i književnih studija i tokova došlo do snažnog preispitivanja “univerzalnih” zapadnih vrijednosti i evrocentričnog pogleda na svijet koji je plasiran diljem nekadašnjih kolonijaliziranih područja, te se pokušava kritički valorizirati uticaj književnosti i kulturnih obrazaca Zapada na svijest i vrijednosti pokoreni naroda, kao i način na koji su oni i njihova civilizacija i kultura predstavljeni u zapadnoj književnosti.¹

---

¹ O ovome opširnije vidjeti članak: “O postkolonijalnoj kritici, o Edwardu Saidu i o drugima”, str. 96-109, autora Zdenka Lešića u knjizi: *Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanja*, Buybook, Sarajevo, 2003.

Ovo propitivanje neposredno je motivirano ili nadahnuto teorijskim stavom koji je tvrdio da subjekt traži i dobija potvrdu i identifikaciju na temelju *drugog* i *drugosti*, da je *drugo* neophodno subjektu radi vlastite samoidentifikacije, te da se taj i takav odnos očituje u svim područjima ljudske aktivnosti, uključujući književnost i umjetnost, u čemu je, dakako, presudno važan uticaj ideja francuskog psihoanalitičara Jacquesa Lacana. U okviru ovog teorijskog viđenja ili neposredno motivirani nekim njegovim segmentima pokrenuti su naponi u cilju istraživanja i davanja smislenog i argumentiranog odgovora na pitanje koliko je zapadnoevropska kultura poslužila evropskim kolonizatorima da potčine druge narode preko nametanja svog sistema vrijednosti kao univerzalnog i svog jezika kao savršenog instrumenta komunikacije, na način da je zapadna kultura u suočenju sa *drugim* i *drugačijim* vidjela i prepoznala sebe i svoju vlastitu identifikaciju. Na tragu ovakvog teorijskog okvira Edward Said, čije smo stavove uzeli kao okvirne smjernice ovog teksta, pisao je: "... razvitak i održavanje svake kulture iziskuje postojanje jedne druge razlike i suparničkog alter ega. Izgradnja identiteta (...) uključuje uspostavljanje suprotnosti i 'onog drugog', čija je zbiljnost uvijek podvrgnuta nepretrgnutom tumačenju i reinterpretiranju njegove različitosti od ove 'naše'. Svako razdoblje i društvo iznova stvaraju svoju 'drugotnost'." ²

Na krilima ovog teorijskog promišljanja razvio se krajem XX vijeka značajan kulturološki i književnoumjetnički pokret koji se pozabavio ispitivanjem uloge književnosti u proizvodnji drugosti, što je jedna od temeljnih preokupacija postkolonijalne kritike. Štaviše, jedan od osnovnih principa na kojima danas insistira postkolonijalna kritika i književnost koja se razvija u bivšim kolonijama i koju stvaraju autori iz ovih područja upravo je osporavanje univerzalizma, koji je bio u osnovi tradicionalne zapadnjačke književne kritike, koja je ignorirala kulturne, socijalne, regionalne i nacionalne razlike, kako u životnom i stvaralačkom iskustvu, tako i u shvatanjima života i kreativnog stvaralaštva.

"Kritikujući ograničenja u eurocentričkom viđenju drugih kultura, naročito nesposobnost da se prihvate kulturne razlike, kritičari odbacuju pretenzije Zapada na univerzalizam vlastitog kanona književnosti i ukazuju na njegovu ograničenost."³ Prema tome, postkolonijalna kritika je pobuna protiv jedno-

² Edward Said, *Orijentalizam* (preveo Rešid Hafizović), Svjetlost, Sarajevo, 1999. str. 412.

³ Zdenko Lešić, *Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanja*, Buybook, Sarajevo, 2003., str. 104.

strano nametnutih kanona i nastojanje da marginalizirane nacionalne, jezičke i religijske skupine ili geografska područja postignu vlastitu samoidentifikaciju i kažu koje su njihove prave vrijednosti i konstitutivni elementi vlastitog kulturnog i civilizacijskog identiteta. U suočenju sa kolonijalnom percepcijom i nametnutim predodžbama o sebi, potčinjeni narodi spoznaju svoju vlastitu identifikaciju koju potom nastoje teorijski i metodološki utemeljiti i odvojiti od kulturnih vrijednosti kolonijalnih gospodara.

Jedna od metoda postkolonijalne kritike je razobličavanje i ukazivanje na principe i načine na koje su formirane i stvarane predodžbe o kolonijaliziranim narodima, njihovim kulturama, civilizacijama, jezicima i sl. Time se žele otkloniti predrasude i neosnovana shvatanja i upozoriti na dvostruke standarde i kriterije kojim se najčešće koriste zapadni autori kad pišu o sebi i svojoj kulturi i kada elaboriraju i predstavljaju druge i drugačije kulture. Također, u ovom kontekstu, dakle istodobno osporavajući zapadnjački univerzalizam, želi se pokazati da zapadna literatura prikazuje kolonijalizirane narode onakvim kako to želi dominantni diskurs Moći zapadnjačkih godpodara, odnosno onakvim kako tom dominantnom diskursu i njegovim interesima odgovara, i da se tu ne radi o pukoj neinformiranosti i spletu slučajnosti, naprotiv, u pitanju je, po ovim teoretičarima, najčešće smišljen čin i plan.

Said i Andrić

Edward Said, Palestinac koji je imao zapaženu univerzitetsku i akademsku karijeru u SAD-u, od sedamdesetih godina prošlog stoljeća intenzivno je tragao i nastojao naučno osvijetliti obrasce, šablone i svijest na temelju kojih su nastajale i formirane zapadne predodžbe o nezapadnom svijetu, u ovom našem slučaju konkretno o Orijentu i Bliskom Istoku. “Na primjeru mnoštva tekstova, nastalih od kraja XVIII stoljeća do našeg vremena (romana, političkih spisa, putopisa, historijskih djela), napisanih uglavnom na engleskom i francuskom jeziku, Said je analizirao onu evropsku kulturnu tradiciju koju naziva “orijentalizam”, u kojoj se, na nevjerovatno dosljedan način, Orijent identificira kao nešto drugo, što je drukčije i zatim inferiorno u odnosu na Zapad.”⁴

Said je, crpeći argumente iz raznovrsnih tekstova zapadnih autora, ustvrdio i pokazao kako su se stvarale i neumoljivo ponavljale jednoobrazne i identične

---

⁴ Lešić, str. 105.

slike i predodžbe unutar zapadnoevropskog mišljenja o Bliskom Istoku, islamu i Arapima, ističući da se one nerijetko po tom šablonu i do danas formiraju. Snažno kritički analizirajući zapadnjačku percepciju Orijenta, Orijentalaca, napose odnosa prema Arapima i islamu, na temelju brojnih tekstualnih primjera i argumenata Said je u djelu *Orijentalizam* ukazao na manjkavosti i teorijske i metodološke nedostatke, predrasude i neosnovane stavove koji se formiraju na Zapadu o Bliskom Istoku i Arapima. Said ističe: "Orijent je bio gotovo europski izum, i od starina je predstavljao mjesto sanjarenja, egzotičnih bića, nezaboravnih uspomena i krajolika, mjesto dragocjenih iskustava."⁵ Said je, također, ustvrdio da se Evropa i Orijent geografski i kulturološki međusobno prožimaju i kulturno isprepliću: "Orijent nije samo susjedan Europi; on je, također, mjesto najvećih, najbogatijih i najstarijih europskih kolonija, izvorište njenih civilizacija i jezika, njene suparničke kulture i jedne od njenih najdubljih i najprihvaćenijih predodžbi o onom Drugom. K tome još, Orijent je pomogao definirati Europu (ili Zapad) kao sebi suprotstavljenu sliku, ideju, osobnost, iskustvo."⁶

Stavove koje je Said objelodanio u *Orijentalizmu* moguće je provjeravati i potvrđivati na književnim primjerima brojnih autora evropskog kulturnog miljea, između ostalog, i u djelima nekih naših i, dakako, književnika iz nama bliskog okruženja. Ovom prilikom, imajući na umu Saidov aspekt proučavanja i iskazane stavove, iščitavat ćemo djelo *Prokleta avlija* nobelovca Ive Andrića i pokušati primijeniti Saidova teorijska obrazloženja, rezultate i metod čitanja na jednom konkretnom djelu koje je nastalo na ovim širim našim prostorima.

Općepoznata je činjenica da Istok, istočnjaci, njihov mentalitet, koji je oslikavan preko Turaka i njihove administracije u Bosni, zatim njihov kulturni, civilizacijski i mentalni sklop spadaju u temeljnu odrednicu i, takoreći, centralnu tematsku prepokupaciju književnog opusa Ive Andrića. Upravo na ovim tematskim sadržajima i motivima Andrić je izgradio svoju književnu harizmu.

Ograđujući se od ispraznih ideoloških i posebno dnevno-političkih i stereotipnih rasprava kojima su ovi prostori posljednjih desetljeća obilovali u vezi s Andrićem i njegovim djelima, napose tvrdnji o mržnji prema Bošnjacima, islamu, Turcima, Istoku i istočnjačkom mentalitetu i kulturi, kojom ih je Andrić natopio, ovaj rad ima namjeru u iščitavanju *Proklete avlije* slijediti onaj obrazac na koji je upozoravao Edward Said i ukazati na mjesta koja korespondiraju sa

---

⁵ Said, str. 15.

⁶ Ibid.

stavovima postkolonijalne kritike, dakle, u ovom slučaju, jednog njenog predstavnika. Također, u ovom smislu moglo bi se pristupiti i sagledavanju svojevrsne komplementarnosti naših književnih prostora s evropskim, odnosno proučiti načine na koje su oni bili uključeni u evropske tokove koji su formirali stavove o “drugima” i u proizvođenju “drugosti”. No, to bi tražilo znatno drugačiji koncept i kompleksniji angažman nego što je to namijenjeno ovom radu. Naravno, dužni smo kazati da ni u kom slučaju nemamo pretenziju ustvrditi kako su ovo jedini ispravni stavovi i da je ovo jedino valjano i moguće čitanje Andrića, jer bi to bilo nedopustivo reduciranje dubinski složene i komplekse strukture njegovog djela. Također, treba istaći da je odabir *Proklete avlije* bio sasvim slučajan, premda bi se ovi stavovi mogli još bolje provjeriti i potkrijepiti čitanjem drugih Andrićevih djela, kao što su *Na Drini ćuprija* i *Travnička bronika*.

Komparaciju stavova iz Saidovog *Orijentalizma* i Andrićeve percepcije Istoka i Istočnjaka iznijete u *Proklesoj avliji* izvršit ćemo na nekoliko razina i raznovrsnih primjera. Kao orijentirima za ovu analizu poslužit ćemo se odrednicama i specifičnim karakteristikama koje se navode u donjem pasusu i citatu, a koji se vrlo često uzimaju za općeprihvaćene karakteristike i prepoznatljive odrednice Orijenta i orijentalaca u zapadnjačkim izvorima i literaturi.

“To znači da Istok postaje neka vrsta projekcije onih aspekata vlastite osobnosti koje zapadnjaci neće sebi da priznaju, kao što su *surovost, senzualnost, dekadencija, lijenost itd.* A u isto vrijeme Istok se shvata i kao fascinantni svijet egzotičnog, mističnog i zavodljivog. I to je zapravo temeljni paradoks predodžbe koju Zapad ima o njemu: Istok ga odbija i privlači u isto vrijeme. Osim toga, Istok se shvata kao nešto *homogeno: pojedinci se gube u anonimnosti mase, a njihovo ponašanje se objašnjava djelovanjem nagona karakterističnih za cijelu rasu (požuda, strah, bijes itd.), a ne nečim što bi bilo zasnovano na individualnom izboru i odluci...* (kurziv E. T.) U takvim opisima ‘Arap’ ili ‘Arap’ imaju auru apartnosti, definitivnosti i kolektivne konzistentnosti koja briše sve tragove individualnosti. *Izjednačen s masom Arap ne posjeduje sopstvenu životnu povijest koja se da ispričati.*”⁷ (kurziv E. T.)

Prema tome, u ovom radu ukazat ćemo na ona mjesta u *Proklesoj avliji* koja ističu surovost, despotizam, dekadenciju, lijenost, senzualnost, odbojnost i privlačnost Istoka, egzotičnost i mističnost, nepredvidivost, individue koje predstavljaju čitave kolektivitete i sl.

⁷ Lešić, str. 106.

Percepcija Istoka u Proklesoj avliji

Već sam naziv djela "Prokleta avlija" nosi jedno specifično negativno značenje i konotaciju, a njenim smještanjem u Carigrad, središte Turske imperije, ta negativna konotacija dobija svoje konkretnije određenje i specifičnu značenjsku i simboličnu težinu. Pridjev "proklet" odražava negodovanje nad zlom i užasom koji se dovodi u vezu sa turcizmom "avlija".⁸ Ovu negativnu konotaciju autor potvrđuje opisom stanovnika Avlije. To je, kaže on, "pravi izbor najgoreg od najgoreg što gmiže carigradskim pristaništima i trgovima ili se zavlači po jazbinama na periferiji grada. Obijači, secikese, kockari od zanata; krupne varalice i ucenjivači; sirotinja koja krade i vara da bi živela; pijanice, vesela braća koja zaboravljaju da popijeno plate ili mehanski razbijači i ukoljice; bleđi i potuljeni jadnici koji od opojnih droga traže ono što od života nisu mogli da dobiju i zato uživaju hašiš, puše ili jedu opijum, i ne zaustavljaju se ni pred čim, samo da bi došli do otrova bez kog ne mogu; nepopravljivo poročni starci i nepopravljivo porokom upropašćeni mladići; ljudi sa svakojakim izvitoperenim nagonima i navikama koje ne kriju i ne ulepšavaju nego ih često svetu izlažu na vidik, a i kad ih kriju sakriti ih ne mogu, jer progovaraju na svakom koraku kroz njihova dela... Ima višestrukih ubica i takvih koji su već nekoliko puta bežali sa robije i zbog toga su okovani već ovde, pre suda i osude; oni izazivački zvekeću svojim okovima, psujući besno i gvožđe i onog ko je lance izumio."⁹

Čitalac se na početnim stranicama ovog djela susreće sa gornjim opisom koji, bez imalo sumnje, daje i proizvodi dosta snažnu i negativno intoniranu sliku prijestonice Turskog carstva. Smještanjem ovog zatvora u centar, Carigrad, a ne na periferiju, pisac daje poseban intenzitet i širu značenjsku dimenziju djelu. Kad se u Carigradu nalaze ovakvi razbojnici, kriminalci, "nepopravljivo poročni starci i nepopravljivo porokom upropašćeni mladići", dakle pred očima cjelokupnog i mnogobrojnog državnog i policijskog aparata, kakva očekivanja mogu biti od provincije i perifernih dijelova Turskog carstva, gdje je i kontrola slabija?

S druge strane, vrlo detaljnim opisom upravnika Latifage, zvanog Karadžoz, i njegovih postupaka prema pritvorenima, metodama iznuđivanja iskaza i priznanja, Andrić daje i ističe brutalni karakter predstavnika vlasti i turske ad-

⁸ Opširnije vidjeti: Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevo svijetu*, Ljiljan, Sarajevo, 1996., str. 441-471.

⁹ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, biblioteka magazina "Dani", Sarajevo, 2004., str. 9-10.

ministracije. Sam naziv Karadžoz nosi specifično značenje, to je groteskna ličnost iz turskog pozorišta sjenki, ali u doslovnom prijevodu znači “crnooki”, odnosno “Crno oko”, što nosi u sebi neku magičnu zloslutnost.¹⁰ Andrić posebno ističe njegov odnos prema zatvorenicima. On nastoji u opisima Karadžoza prodrijeti u njegovu unutrašnjost, predstaviti psihičku dimenziju njegove ličnosti, odnosno prodrijeti u njegovu dušu, i time dati još veću snagu i težinu iznesenim stavovima. “Nerazumljiva je bila ta njegova beskonačna i čudna igra, ali on, u stvari, kao da nije verovao nikad nikom, ne samo okrivljenom ni svedoku nego ni samom sebi, i stoga mu je bilo potrebno priznanje kao jedina donekle stalna tačka sa koje se može u ovom svetu, u kome su svi krivi i dostojni osude, održavati bar privid neke pravde i kakav-takav red. I on je to priznanje tražio, lovio, cedio ga iz čoveka sa očajničkim naporom, kao da se bori za svoj rođeni život i razmršava svoje nerazmršljive račune sa porokom i prestupom i lukavstvom i neredom.”¹¹ Prema Andriću, Karadžoz je “bio živ i brz kao lisica”¹², a također “Iza pospanog i kao mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvijek budna pažnja i đavolski nemirna i dovitljiva misao. Na tom licu tamnomaslinaste boje nije nikad niko video osmeh.”¹³ Na toj pozornici, dakle Proklesoj avliji, Karadžoz je bio glavni lik i na njoj je on “igrao naročitu igru, bez stida i obzira, bez poštovanja drugog čovjeka i sebe sama.”¹⁴

Princip krivice nasuprot principa ljudske nevinosti

Kroz Karadžozov odnos prema zatvorenicima i postupke prema različitim vrstama zatvorenika i kriminalaca zorno se očituje i njegov svjetopogled, shvatanje života i svijeta, što se, opet, može dovesti, bar djelomično, u vezu sa turskom administracijom i vlašću, s obzirom na to da joj je Karadžoz predstavnik. Kratko kazano, za Karadžoza su svi krivi i niko nije nevin, to je osnovno pravilo koje dominira njegovim mišljenjem i razumijevanjem. “Neka mi samo niko ne kaže za nekog: nevin je. Samo to ne. Jer ovde nema nevinih. Niko ovde nije slučajno. Je li prošao prag ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa ma to bilo u snu.

¹⁰ Rizvić, str. 450.

¹¹ Andrić, str. 24.

¹² Ibid., str. 20.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., str. 21.

Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo. Svaki, dabogme, kaže da nije kriv, ali za toliko godina koliko sam ovde, ja još nisam našao da je neko bez razloga i bez neke krivice doveden. Ko ovde dođe, taj je kriv, ili se makar očesao o krivicu."¹⁵ Ovaj stav je oštro suprotstavljen pozitivnom načelu ljudske nevinosti, odnosno pravnom principu da je svaki čovjek nevin dok mu se ne dokaže krivica. Kod Karadžoza je suprotno, znači svaki zatvorenik mora dokazivati svoju nevinost, a ne državni organi njegovu krivicu.

Ta zla priroda Karadžoza je takva da se može porediti sa đavolom i to ne samo jednim i ljudi su upravo tvrdo vjerovali "... da u Karadžozu sedi i iz njega govori sam đavo, i to ne jedan."¹⁶ Dakako, Karadžozovo ponašanje, kao službenog predstavnika izvršne vlasti, i njegovo uporno odbijanje svakog mogućeg argumentiranog obrazloženja svojih postupaka i odluka može simbolizirati bilo kojeg birokratskog, slijepog i partijski odanog činovnika u bilo kojem ideološkom društvu u kojem su slobode ograničene krutim stegama.

Nepredvidivost i nagli obrat

Nakon iscrpnog opisa Karadžoza od koga Andrić, kako to ističe Muhsin Rizvić, stvara patološki kontroverzan lik u samom svome biću, u kome dominira sadizam u njegovim igrarijama sa zatvorenicima, on iznosi još jednu karakterističnu crtu Karadžoza. Ta crta je donekle imanentna istočnom čovjeku, njegovom mentalitetu kakav se sreće u prikazima zapadnih autora i na koje Edward Said aludira u svome *Orijentalizmu*. Ta karakteristična crta je nepredvidivi obrt, neočekivana promjena stava i neuobičajen postupak. Po Andriću, Karadžoz bi nekada presreo onog "nevinog", prišao mu naglo unoseći mu se u lice i gledajući ga "kao da će ga prožderati. Phi! Šta ti misliš, dokle ćeš ovde da smrdiš? Kao da nema dosta smrada i bez tebe. Odmah da se gubiš odavde, jesi li čuo? Kupi prnje i da te moje oči više ne vide, jer ću narediti da te prebiju kao mačku."¹⁷ Dakle, nije bio potreban sud i sudija, nego, jednostavno, to je ovisilo o raspoloženju Karadžoza, ili nekoj njegovoj slobodnoj procjeni za koju se nikad nije znalo kakva će biti, u korist ili na štetu zatvorenika.

¹⁵ Ibid., str. 22.

¹⁶ Ibid., str. 23.

¹⁷ Ibid., str. 24.

Odbojnost i privlačnost Istoka

Sljedeća bitna karakteristika koja se zapaža odnosi se na čudnu odbojnost prema Istoku i Istočnjacima i istodobnu privlačnost. Istok je odbojan, svirep, pun gadosti i nemorala, nastran i nazadan, ali je, opet, unatoč svemu tome, tako egzotičan, očaravajući i privlačan. U ovom kontekstu Andrić piše: "Često je fra Petar pričao o Karađozu, uvek sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanja i neke vrste nehوتيčnog divljenja, sa čuđenjem koje ni samo sebe ne shvata, ali i sa željom i potrebom da što bolje rečima prikaže sliku tog čudovišta, kako bi postala jasna i onome koji sluša i kako bi joj se i on čudio. I stalno se bar ponekom ironičnom reči vraćao na njega, kao da oseća da sa njim nije gotov".¹⁸

Turci i ostali

Opis dolaska Ćamila iz Smirne u ćeliju fra Petra i dvojice Bugara također pruža priliku da se istakne razlika i podjela među zatvorenicima na "nas" i "njih". Ćamil je Turčin i ta činjenica o dolasku novog i nepoželjnog zatvorenika, Turčina, iskazana je i razmijenjenim pogledima, nije bilo potrebe za riječima. Obično su pogledi brži od riječi, a ponekad i sam pogled i način na koji je upućen bolje i slikovitije govori od riječi. "U prvom sutonu nad njim je nagnuta silueta visokog, pognutog, na izgled mladog čoveka sa ćebetom preko jedne i sa kožnom torbom u drugoj ruci. Brzi, kosi pogledi koje su dvojica Bugara izmenjali prvo između sebe a zatim obojica sa fra-Petrom. Strelovit ali nedvosmislen izraz negodovanja, opreza i odbojne solidarnosti: Turčin! Pridošlica se smestio bez nameštanja, gotovo bez pokreta; dah mu se nije čuo."¹⁹

Naravno, ovo se može promatrati i sa stanovišta antiturske solidarnosti ili kršćanske povezanosti pravoslavnih i katolika i antagonizmu prema islamu kao religiji vladajuće elite, što se, inače, vrlo često tematski i idejno raspoznaje u Andrićevim djelima – sukob na razini vjerskog i mržnja koja proizlazi iz vjerskih razlika, netrpeljivosti i antagonizama.

Ekskluzivitet učtivosti

U nastavku ovog prizora ponovo se istočnjacima odriče učtivost, pažnja i kultiviranost, te su karakteristike rezervirane za zapadnjake. Prema tome, ispada

¹⁸ Ibid., str. 29.

¹⁹ Ibid. str. 32.

da je učtivost ekskluzivna karakteristika zapadnjaka.

“- Da, da – govorio je mladi Turčin sa nekom pomalo zapadnjačkom učtivošću, ali to ‘da, da’ potvrđivalo je više fra Petrovu misao o njemu nego fra Petrove izgovorene reči.”²⁰

Neobičnost

Ponovo se potencira neobičnost Turčina, ali je fra Petra istodobno zapanjila i privukla ga Ćamilova obrazovanost, odnosno knjige koje je donio sa sobom. To ga je očito zbunilo, stvorilo mu dilemu i sumnju u njegovu tursku pripadnost. Ličio je na Turčina, ali njegova učtivost, obrazovanost i knjige govorele su da nije Turčin. “Te noći fra-Petar je dugo mislio o neobičnom Turčinu. Kao i jeste Turčin, i nije, ali nesrećan čovek je sigurno. Na mahove, kad bi se zaneo u polusan, činilo mu se da je tu pored njega, budan ali miran, sa svojom knjigom i svojim neobičnim, finim stvarima. U isto vreme osećao je jasno da je otišao, da ga nema. I bilo mu je žao što je tako.”²¹ Ponovo se, dakle, pomalja ona istodobna odbojnost i privlačnost, dilema kao da jest i nije Turčin. Fra Petra su se dojmile Ćamilove knjige, ali i taj dojam nosi sa sobom jednu snažnu poruku i ukazuje na jedan važan odnos i shvatanje. Jer je fra Petar, vidjevši knjige, promijenio i odnos prema Ćamilu jer je u tome vidio i osjetio “nešto od izgubljenog, ljudskog i pravog sveta koji je ostao daleko iza ovih zidova, lepo ali nesigurno kao snoviđenje.”²²

Priznanje nerazumijevanja

U nastavku knjige Andrić opisuje razgovore koji su vođeni između fra Petra i Ćamila, njihovom neobičnom odnosu i nabrzinu uspostavljenom povjerenju. Konačno na jednom mjestu Andrić priznaje da ne razumije sve ono što govori Ćamil, što je na izvjestan način priznanje da ne poznaje dovoljno turski, pa dosljedno tome i islamski duhovni milje, odnosno ograničenost svoje percepcije. “A bilo je u tom pričanju i njemu potpuno nerazumljivih stvari, kao što su Džemovi stihovi o sudbini, vinu i pijanstvu, o lepim dečacima i devojkama. Ćamil ih je recitovao napamet i kao da su njegovi rođeni. Bilo je i reči i mišljenja koja

²⁰ Ibid., str. 35.

²¹ Ibid., str. 36.

²² Ibid., str. 33.

su ga zbunjivala i bunila, kao što su oštri Džemovi sudovi o papama i drugim crkvenim glavarima. Ali fra-Petar je smatrao da ovo nije mesto ni trenutak da se sve to raspravi i istera na čistinu. Utoliko više što mu samom mnogo toga nije bilo jasno ni razumljivo.”²³

Ovdje treba istaknuti da su stihovi o sudbini, vinu i pijanstvu u klasičnoj osmanskoj književnosti, i općenito islamskoj književnosti klasičnog razdoblja koja je stvarana na arapskom i perzijskom jeziku bili vrlo česta pojava i motivi koje nalazimo kod većine pjesnika tog razdoblja i, u osnovi, imaju snažno mistično, sufijsko značenje i predstavljaju islamski mistični svjetopogled koji je koristio simboliku vina, pijanstva i sl. za opisivanje posebnih stanja duha i duhovnog uzdignuća i spoznaje koja je iz tih stanja proizlazila.

Trajni religijski sukob

Sukob kršćanstva/hrišćanstva i islama kao konstataciju i uozbiljenu književnu temu možemo pratiti na više mjesta u *Prokletoj avliji*. Ovaj motiv je jasno izražen u kazivanju o ljubavi Grkinje/pravoslavke i Turčina/muslimana, udaji Ćamilove majke, dakle Grkinje, za njegovog oca, a zatim prilikom kazivanja o kratkotrajnoj, ali snažnoj i strasnoj ljubavi koja se desila između Ćamila i djevojke Grkinje, čiji je otac odlučno onemogućio realizaciju i ostvarenje ove ljubavi. Ponovo istu temu nalazimo u kazivanju o sudbini Džem-sultana, njegovom ropstvu kod evropskih kršćanskih vladara i pape u Rimu. Ovakvim sučeljavanjem ovih dviju religija stvara se i pravi ambijent antagonizma ovih religija i kultura, ideja koja često isijava iz Andrićevih opisa Bosne u turskom razdoblju. Kroz opise ropstva Džem-sultana kod kršćanskih vladara i njegovog razmišljanja o načinu izlaska iz ropstva, bilo otkupom ili bjekstvom, predočava nam se bezizlazna situacija u kojoj se zarobljeni sultan nalazi i koja se ocrtava u tvrdnji da je: “Vaskoliki obitavani i poznati svet, podjeljen na dva tabora, turski i hrišćanski, nema za njega pribežišta. Jer, tamo ili ovde, on može biti samo jedno: sultan.”²⁴

Ludilo kao trajna karakteristika

Ideja koja se, manje-više, konstantno proteže kroz knjigu i koju izgovaraju

²³ Ibid., str. 70.

²⁴ Ibid., str. 74.

različiti akteri u ovom djelu svakako je iskaz o ludilu koje vlada u prostoru *Proklete avlije*. Naprijed je iskazan Karađozov sud o nevinosti, odnosno tvrdnji da ovdje nema nevinih i da su svi krivi. To je presuda koja je izrečena bez suda. A sada kroz iskaz Haima, jevrejskog zatvorenika, sve se u Avliji proglašava ludim. To je gotovo pa univerzalni sud, dakle svi su ljudi i bolesni. Nema pojedinaca, nema osobenih ličnosti; pojedinci su kolektivitet, a individualne karakteristike, osobine, nagoni, želje, prohtjevi, ideje i ideali, ustvari, jesu reprezent kolektiviteta i odraz cijelog jednog društva, naroda i geografskog područja. Tako zatvorenik Haim tvrdi: "Slušajte, ja ne znam da li ste vi mislili o tom, ali meni se u posljednje vreme sve češće navraća misao: da ovdje i nema zdrava čoveka pri čistoj pameti. Verujte! Sve sam bolesnik i ludak, i stražari i apsenici i špijuni (a gotovo i svi su špijuni!), da ne govorim o najvećem ludaku, Karađozu. U svakoj drugoj zemlji na svetu on bi bio odavno u ludnici. Ukratko, sve ludo, osim vas i mene."²⁵

Inertnost i otpor promjenama

Još jedna karakteristika je uočljiva u Andrićevom opisu *Proklete avlije*, a koja korespondira sa opisima i predodžbama na koje je ukazao Edward Said iščitavajući zapadnoevropsku literaturu o Istoku. Naime, radi se o otporu prema reformama i promjenama. Drugim riječima, na Istoku se nikako ili vrlo sporo dešavaju promjene, Istok se opire promjenama i zadržava postojeće stanje. "Rečeno je napred, i istina je, da se život u Avliji stvarno ne menja nikad. Ali menja se vreme i s vremenom slika života pred svakim od nas. Počinje da se smrkava ranije. Javlja se strepnja od pomisli na jesen i zimu, na duge noći, ili kišovite hladne dane. I život je pred fra Petrom uvek isti, ali kao neki uzan i sve slabije osvetljen hodnik koji se приметно ne menja, ali za koji se zna da sa svakim danom biva za prst-dva uži."²⁶

Istok - mračan i nijem

Ipak, pri kraju knjige nailazimo na sasvim jasnu i nedvosmislenу konstataciju u kojoj se sažeto, jasno i izričito iskazuje sud o Istoku i onome što on simbolizira. Istok je mračan i nijem. To saznanje ili poimanje Istoka, koje je našao i spoznao u Proklesoj avliji, fra Petra će pratiti čitav život, čak i u snu, nosi ga, nakon

²⁵ Ibid., str. 91.

²⁶ Ibid., str. 87.

napuštanja Proklete avlije, u Akru i iz Akre u Bosnu. “Zamoren, on se najposle okrenuo na drugu stranu, ka mračnom, nemom istoku, ali i tu kao tamo na osvetljenom vidiku bila je misao o Proklesoj avliji. Ona je pošla sa njim na put i pratiće ga na javi i u snu, do Akre, za vreme boravka u Akri, i posle toga.”²⁷

Nasilje i nepravda

Također, u Akri ponovo se autor knjige vraća misli o nepravdi i nasilju vlasti Turske carevine. Ta misao ponovo se iskazuje kroz fra Petrovo zapažanje: “I u Akri sam svašta vidio i doživio. Nešto sam ti i pričao, a imalo bi se pričati još. Tu sam dosta prognanih ljudi sreo, svake vjere i svakog naroda, i krivaca i, još više, nevinih.”²⁸

Ali, da bi se pokazao karakter vlasti i države, ponovo se kroz riječi jednog libanskog kršćanina u Akri, koji je također bio u Proklesoj avliji, izriče konstatacija: “Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati.”²⁹

Bolest i neizlječivost Istoka

Za konačnu dijagnozu koja je na tragu izrečenih tvrdnji o dekadenciji Istoka, njegovoj bolesti, nepopravljivosti i neizlječivosti, Andrić se ponovo vraća Ćamilu, koji mu, nakon tajnovitog nestanka iz zatvora, dolazi u snu u liku Džem-sultana. Džem-sultan konačno iskazuje konstataciju koja je vrlo simptomatična, puna simbolizma i značenja koje se iz nje može dalje razvijati i sa različitih aspekata tumačiti.

“ - Za mene je – kaže – a ponoć a zora, sve isto. Nema svanuća.

- Ama kako nema, bolan brajko? Ne huli i ne govori budalaštine. Dok god ima mraka, biće i svanuća. Vidiš li ti ovu ljepotu u boga?

- Ne vidim – kaže on oborene glave a glas mu se lomi.

A meni ga dođe žao pa ne znam šta bih učinio da mu pomognem. Oko nas Prokleta avlija sjajem prelivena.

- Ajde, jadan, ne govori što ne treba i ne griješi duše. Daće bog, ozdravićeš

²⁷ Ibid., str. 93.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

ti od te tvoje bolesti i još se u zdravlju i na slobodi svakog dobra i svake ljepote nagledati.

A on samo obori glavu.

- Ne mogu ja – kaže – dobri čovječe ozdraviti, jer ja i nisam bolestan, nego sam ovakav, a od sebe se ne može ozdraviti."³⁰

Otklon od dominantnog obrasca

Na kraju rada čini nam se umjesnim istaknuti da je u ovom iščitavanju *Proklete avlije* sa stanovišta postkolonijalne kritike, u veoma interesantnom dijalogu između lokalnog valije i kadije u Smirni, konačno uočljiv jasan otklon od kolektivizacije likova koji predstavljaju državnu administraciju i vladajući aparat. Naime, nakon Ćamilovog hapšenja i zapljene njegovih knjiga, lokalni kadija, koji je dobro znao Ćamilovog oca i sumnjao u optužbe na njegov račun, zatražio je da se Ćamil ne deportira u Istanbul i da se njegov problem riješi u Smirni. Suprotstavljajući valiji lokalnog kadiju, također predstavnika vlasti, razbija se uobičajeni šablon i obrazac o jednoličnosti i uniformnosti vladajućeg aparata i njegovih struktura, odnosno onoga o čemu smo ranije govorili kao pojedincima koji simboliziraju čitav nacionalni, religijski ili kulturni kolektivitet. Dijalog se vodi o knjigama i nauci, jer su knjige bile razlogom valijine čvrste odluke da uhapsi Ćamila i deportira ga u Istanbul, knjige su bile kompromitirajući materijal, međutim, kadija upravo želi knjigama i stavljajući akcenat na Ćamilov naučni interes dokazati njegovu nevinost i bezazlenost. Dakle, otpor prema nauci, razvoju i prosperitetu, što nesumnjivo simboliziraju knjige, nije kolektivna odlika pa ni odlika cjelokupnog državnog aparata.

"Kad je valija ugledao gomilu knjiga, i još na raznim stranim jezicima, i mnozinu rukopisa i beležaka, on se toliko zaprepastio i tako naljutio da je rešio da na svoju odgovornost uhapsi sopstvenika i pošalje ga, zajedno sa knjigama i hartijama, u Carigrad. Sam sebi nije umeo da objasni zašto knjige, naročito strane knjige, i u ovolikom broju, izazivaju u njemu takvu mržnju i toliki gnev. Ali mržnja i gnev nisu tražili objašnjenja, nego su se uzajamno podsticali i uzajamno rasli. Valija je bio uveren da nije pogrešio i da je udario po pravom mestu."³¹

Nakon valijinog izljeva mržnje i bijesa prema knjigama, slijedi kadijino

³⁰ Ibid., str. 89-90.

³¹ Ibid., str. 47.

bezuspješno zauzimanje kod valije. Kadija je u ovom slučaju glas razuma i logike, nasuprot valijinog površnog, slijepog i ideološkog dogmatizma. Ovdje donosimo zanimljivi dijalog:

“Cela stvar je očigledno jedan veliki nesporazum. To čim se on bavi, to je istorija, nauka, a od nauke ne može biti štete. – Ali sve se to razbijalo o glupost i nepoverenje toga činovnika.

- Neću ja, efendija, da lupam glavu o tom. Ja istoriju, ili kako se to sve zove, ne znam. A bolje bi, čini mi se, bilo i po njega da je ne zna ni on i da ne ispituje mnogo šta je koji sultan nekad radio, nego da sluša ono što ovaj sadašnji zapoveda.

- Pa to je nauka, to su knjige! – upao je ogorčeno kadija koji je iz iskustva znao kako štetni, i po društvo i pojedinca opasni mogu biti ljudi koji zbog svoje ograničenosti neograničeno veruju u svoju pamet i pronicljivost i u tačnost svakog suda i zaključka.

- E, znači, ne valjaju mu knjige. Džem-sultan! Pretendent! Otimanje o presto! – reč je pala, a kad reč dođe jednom, ona se više ne zaustavlja, nego ide dalje i usput raste i menja se. Nisam ja bio povod za te reči, nego on; nek on i odgovara za njih.

- Ama, iznesu često na čoveka i što nije! – opet pokušava kadija da brani mladića.

- Ako su ga nebedili i opanjkali, on nek se pere, pa će se oprati. Ja niti čitam knjige nit’ hoću da mislim za drugog. Nek svak misli za sebe. Što ja da strepim zbog njega? U mom vilajetu svak treba da pazi šta radi i govori. Ja znam samo jedno: red i zakon.

Kadija je podigao glavu i pogledao ga oštro i prekorno.

- Pa, ja mislim, svi to branimo!

Ali se zahuktali čovek nije dao smesti ni zaustaviti.

- Da, red i zakon. A čija glava strši iznad toga, srubiću je, carske mi službe, pa da je mog jedinca sina. Ja zanoktice jedne ovde ne trpim, pa ni tu sumnjivu učenost ovog mladog efendije.³² ♦

³² Ibid., str. 48-49.

Abstract

Post-colonial criticism of literature and culture, and in particular of the dominant western projections and representations of colonial peoples and regions and the consequences of such a stance, evolved in the second half of the 20th century into an extremely powerful theoretical and academic discipline. Through a reading of a referential literature work by an author well known to us, this paper considers possible models and patterns on the basis of which projections and perceptions of the Orient, and of people from the Orient and their mentality, to which postcolonial criticism draws attention and which are the subject of its critical analysis, have been created in this part of the world.

Osnovna literatura:

- Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, magazin "Dani", Sarajevo, 2004.
 Edward W. Said, *Orijentalizam* (preveo Rešid Hafizović), Svjetlost, Sarajevo, 1999.
 Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Ljiljan, Sarajevo, 1996.
 Zdenko Lešić, *Nova Čitanja – Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2002.